

A FÜGGETLENSÉG MINT HÜBRISZ

Az ember és a természet kölcsönhatása az Alföldön

(Independence Like Hybris

[The Correlation of Man and Nature in the Great Hungarian Plain])

HORVÁTH BENŐ

„A kun városok régi protokollumaiban sohasem olvastam, hogy az árvizek miatt panaszkodtak volna, pedig sokszor a házakba is becsapott a szennyes víz. Sőt ellenkezőleg! A türkevi tanács például 1780-ban úgy határoz, hogy: »a víznek megtartásáért instálni kell, mivel a víz mingyárt el mégyen, sok helyen allig vagyon térdig való víz és ha ez a kevés árvíz sem lett volna, a militia számára szénát sem lehetett volna kaszálni és barmaink most is egyedül ott élhetnek, ahol a víz a földeket megfutotta.«” (Györffy I. 1922, 8. o.)

„Sehol az ember madaraknak annyi sokaságát egy rakáson nem látja, mint Sárret költőhelyein. Soha olyan sípolásokat, lármát nem hall, mint az olyan madarak csinálnak akkor, de soha annyi tojásokat nem láthat úgy, hogy pákások három csónakkal voltak a rétben és mind a hármat, amint csak bírhatták, tojásokkal rakták tele.” (i. m. 31. o.)

„Ahol máma zöld akácok között apró tanyák fehérlenek, ott a kövér fűvű legelőmezőkön címeres szarvú fehér marhák rázták a kolompot. Ahol a legelő szárazabb szikesbe csapott át, apró tippanos fűvét juhnyájak borotválták. Ahol a lábnyom vagy székérút beleveszett a haragos-zöld rétbe, ott a konda bányászott. Ha a nyári forróság leperzselt a legelőt, beverték a jószágot a rétbe, ahol még mindig talált harapnivalót... Nem sürgette a kun ember a belvizek lecsapolását soha. Ha rajta állott volna, ma is minden úgy lenne, mint régen volt. A vízi életbe hatszáz év alatt belenőtt, s ma úgy érzi magát, mint a partra vetett hal. Megszámálhatatlan nyája eltűnt, csodálatra méltó tájfajtai teljesen kivesztek. Lecsapolt földjeinek ősereje pár évtized alatt kilobbant. Sívó szík lett a rétek, fertők helyén, mely évről évre tovább terjed, és lassanként megeszi az egész határt. E föld nem tűri az ekét! Visszavárja az árvizet, a fehér gulyákat, a szilaj méneseket! A délibáb ott settenkedik a látóhatáron. Még nem tűnt el egészen. Úgy látszik, ő is reményli, hogy csalóka hullámaival újból eláraszthatja a kun földet. Minden visszajöhet. Gulyák, ménesek, juhnyájak, kondák lephetik el újból a határokat, ha a búza és tengeri, mely a kotús földben néhány évtizeden át buján termett, lassanként cserben

hagyja a kunokat. De az az ember és állatfaj, melyet a lecsapolás kipusztított, nem támad fel többé! Szilaj pásztor és szilaj jószág nem lesz többé soha!’’ (i. m. 8–9. o.)

Láthatjuk, hogy a 18. század végén a Tisza kiöntéseit még az élet, a mindennapok szerves részének tekintették. Az az életvitel, gazdasági rendszer, amely a Tisza árterének ökológiai adottságaira alapozta ökonómiai stratégiáját, „ártéri gazdálkodás” néven (Andrásfalvy B. 1973) vált ismertté a köztudatban. A „fok-gazdálkodást” (Molnár G. 1992), a folyók árveizeinek „fokon” keresztül történő ártérbe vezetését inkább az ártéri gazdálkodás egyik jellegzetes típusaként kell számon tartani.

A természet átalakulásának fő jellemzői az Alföldön

Az a zárt közösségi életforma, amely az Alföld nagy folyóinak árterein (a Duna-völgyben, a Tisza mentén és a Tiszántúlon) a Honfoglalástól a 19. század közepéig tartott, Andrásfalvy idézett tanulmánya óta ártéri gazdálkodásként ismert.

Jelen tanulmánynak az a célja, hogy felhívja a figyelmet ennek az életformának az újbóli aktualitására.

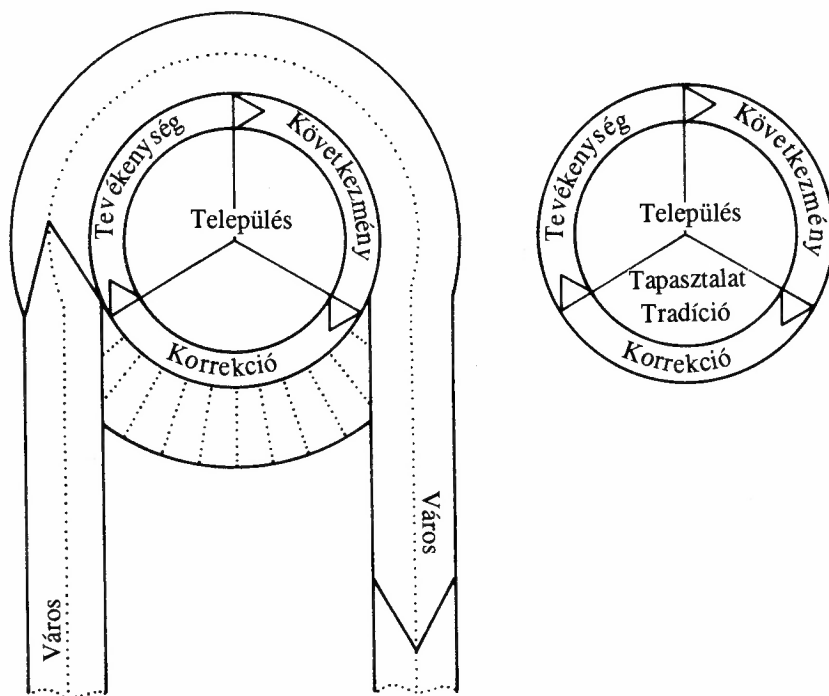
Ez az életforma alapvetően az ember-természet kölcsönhatás egyensúlyának megőrzésére épül. Alapja a cselekvésen keresztül történő folyamatos párbeszéd a természettel egy olyan visszacsatolási rendszeren keresztül, amely a pozitív tapasztalásokat a közösségi hagyományokban, szokásokban, rítusokban rögzíti, s ezáltal biztosítja azok betartását nemzedékeken keresztül. Így egy-egy település az adott feltételek megőrzését, fennmaradása hosszú távú stratégiáját valósította meg (1. ábra). A működési elv lényege egy-egy beavatkozás és az arra érkező válaszok tapasztalást képező visszacsatolási rendszere. A visszacsatolás korrekciós folyamata a közösségben egy hosszabb időskálát átfogó, folyamatosan ellenőrzött tapasztalás-sorozat kialakulását indukálta, amelyet a közösség szokásokban, tradíciókban és rítusokban rögzített, létrehozva ezáltal a település fenntartásának hosszú távú stratégiáját.

E folyamatos párbeszéd a környezettel, amely tradíciókba, rítusokba konzerváltan alakította a vizek által elszigetelt falvaink arculatát az Alföldön, egészen a 19. századig – a folyók szabályozásáig – fennmaradt.

Ezt a túlélési stratégiát – mai terminussal élve – „fenntartható fejlődésnek” (sustainable development) nevezhetnénk. Alapvető jellemzője a kölcsönhatások egyensúlya, az ökológiai folyamatok hosszú távú fenntartása volt. Zálogát azok a már jól bevált cselekvérendszer (szokások) képezték, amelyekkel szemben a természet működésének feltételei hosszabb távon invariánsnak vagy reverzibilisnek (változatlanak, helyreállíthatónak) bizonyultak. Az a kifinomult párbeszéd-rendszer (ma talán monitoring által

1. ÁBRA

Az ember-természet kölcsönhatás egyensúlyi modellje
(The model of balance of man-nature interaction)

Szerkesztette: Horváth Benő.

vezérelt gazdálkodásnak nevezhetnénk), amely az évszázadok (évezredek) folyamán kialakult, kiválóan érzékelt a természet terhelhetőségének korlátait, és azokat nem, vagy csak kivételesen szegte meg.

Ez a túlélési stratégia (reinkarnáció, feltámadás) megtalálható az ősi folyómenti (földművelő) civilizációk mítoszvilágában is (Osiris, Persephone), melyből a keresztény vallás szintén sokat örökölt. Alapját mindenütt a *horizontális* vízgazdálkodás képezte, aminek lényege, hogy a vízár energiáját kihasználva terítették szét a vizet, így az árvizek hatásának csökkentése mellett az öntözés és a trágyázás feladatát is ellátták. A természet folyamatait nem korlátozva, hanem azoknak teret adva, a bennük rejlő lehetőségeket kihasználva érték el céljukat.

A technológizált társadalom a természeti erőket kihívásnak tekinti és szembeszegül velük. A folyószabályozással az árhullám erejét a mederbe szorítva, azt függőleges oszlopba koncentrálja, s így egy rendkívül veszélyes energiát halmoz fel. (Utána ezzel az árenergiával becsületesen meg is küzd.) A meder az árvízoszlop energiájának hatására

lejjebb süllyed, ennek következtében az ármentesített területeken a talajvízszint csökken és e területek vízhiány következtében locsolásra, átalakult talajszerkezetük folytán pedig javításra, intenzív trágyázásra szorul! (Ez kiválóan megfelel a vegyszergyártóknak – annál kevésbé az adott területen lakóknak.) A helyzet egy szimptomatikus jelenségre utal: a települések elvesztve függőségüket a környezetüktől mint független víz-, energia- és táplálékforrástól, azt többé már nem tekintik sajátjuknak; használják, de nem gazdálkodnak vele. Így az évezredek párbeszéd megszűnik és a kölcsönösen ellenőrzött (befolyásolt) fejlődés helyett különálló, legtöbbször egymással szembe forduló átalakulások zajlanak.

Globális méretekben a lecsapolás következtében – a folyóhossz lerövidülése, a gyárak, városok és az öntözés által kivett vizek gyors levezetése folytán – a talajrétegekből egyre több víz kerül az óceánokba, a kontinensek mindinkább kiszáradnak.

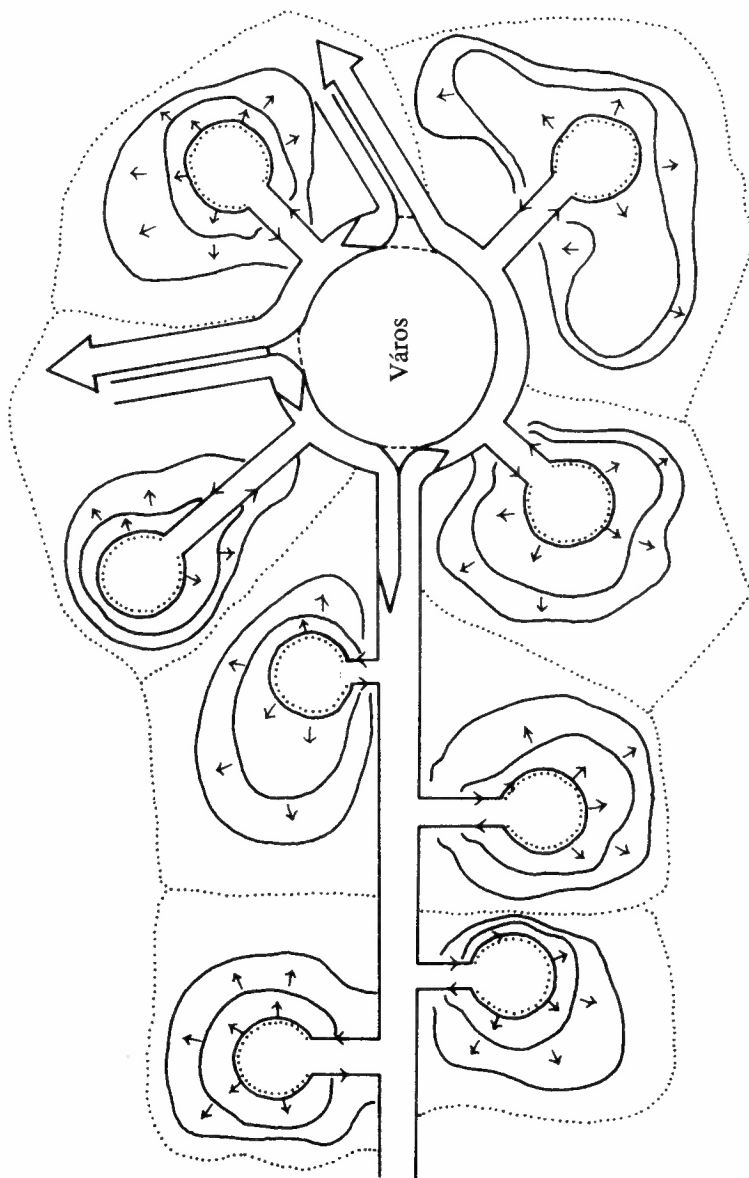
A technológizált emberi magatartás a megújulás mítoszának, a természet mindenkori alaptörvényének, az energiaáramlás visszacsatolásának a semmibevétele, amellyel az élő rendszer – és tőlük elcsenve az ember is – folytonos megújulásával, körforgásával évmilliárdokon (évezredekben) keresztül sikeresen küzdött az entrópia irreverzibilítása ellen. Korunkra a tudomány oltárán felszentelt technológia lineáris szervezési rendszerével mondott csődöt.

A technológizált ember térhódításával a természet valamikori egységes rendszere felbomlik, egyre több alrendszer ciklikus felépítése esik szét és válik nyílt lineáris folyamattá.

Az Alföldön a folyók szabályozását követően a legnagyobb veszteséget a település és a környezet dialógusának megsemmisülése jelentette. A környezet gyökeres megváltozása következtében értelmüket veszítették a tradíciók, a rítusok és a rájuk épült évszázados társadalmi magatartás, a település mindennapjait szabályozó életformák. Az új települések létrejötte és a települések közötti közvetlen, mind intenzívebb kapcsolatok kialakulása a kistelepüléseket egy-egy nagyobb centrum vonzáskörébe sodorták (2. ábra). Az új igények megnövelték a települések mezőgazdasági termelését. Minthogy azonban ezek az igények már nem a helyi közösség igényei, azt többszörösen meg is haladják, az általuk kialakult termelés már nincs dialógusban a környezetével. Az állandó kontrollt jelentő visszacsatolási mechanizmus megszűnt, ezzel a rájuk épült életformák is értelmüket veszítették.

Ezen az sem segít, hogy a helyzet ellensúlyozására létrejöttek a környezet- és természetvédelmi szervezetek, mert a dialógus itt a határban, a földeken fog eldőlni. A falunak pedig továbbra is alapvető feladata a puffertolás, az ellentétek csillapítása, a párbeszéd fenntartása a természet és urbánus környezete között. A függetlenség növekedésével e szerepkör megszűnt – a falu urbanizálódott. Függetlensége azonban látszólagos, mert továbbra is a környezetéből él. Ennek a hübrisznek az árát előbb-utóbb meg kell fizetnünk.¹

2. ÁBRA
A település és a környezet dialógusának megsemmisülése az Alföldön
(Elimination of the dialogue of settlement and environment in the Great Plain)

Szerkesztette: Horváth Benő.

A következmény az az állapot, amelyet környezetünk tár elénk. Kénytelenek vagyunk belátni, hogy a többezer éves tapasztalás, a mítoszok és a rítusok által felépített ősi civilizációk elemzése több figyelmet érdemel. Nem arról van szó, hogy restaurálni kellene az ősi rendszert, hanem arról, miként lehet itt és most az ősi tapasztalásokat felhasználva a párbeszédet újra felvenni egy új társadalmi, technológiai és etikai rendszer alapjainak megteremtésével, amely a fenntartható fejlődés bázisát képezheti. Nem ártana belátni (amit valamikor őseink nagyon tisztán láttak), hogy a civilizáció hosszú távú fennmaradásának stratégiája etikai alapokon nyugszik.

Ebből a szempontból országunk helyzete kivételesen szerencsés. Van valami a tanyasi világ, e jellegzetes alföldi sajátosság kialakulásában, amelyben a tér átalakulás mellett az ősi párbeszéd hajlamainak a rudimentumait is fel lehet fedezni. Sehol máshol Európában nem volt és nem is maradt fenn olyan sokáig ilyen szintű harmonikus együttélés a természettel, mint éppen nálunk. Rítusainak, tradícióinak, az ezekre épülő társadalmi struktúráknak a tanulmányozása alapvető jelentőségű lehet irányt, folyamatosságot és belső értékrendet veszített alföldi kistelepüléseink társadalmi rendjének helyreállításában.

A gazdasági szereplőket kivéve, ma már minden társadalmi réteg előtt világos, hogy civilizációink mostani életformájának folytatása önmegsemmisítő folyamat.

Honfoglaláskor őseink az alföldi folyók menti téli szállásaikra közel hat-nyolc millió háziállattal érkeztek (Györffy Gy. 1987). Ezek zöme a Tisza menti ártereken vészelték át a zord időjárást. E térség termőképességét bizonyítja, hogy míg Etelközben mintegy 500 ezer km² állt eleink rendelkezésére, a Kárpát-medencében be kellett érniük 160 ezer km²-rel. A terület nagyobb eltartóképessége miatt az állatállomány eltartása ennek ellenére nem okozott különösebb gondot.

Valószínűsíthető, hogy őseink már rendelkeztek bizonyos tapasztalatokkal az ártéri gazdálkodást illetően. A történelem folyamán ugyanis általában a nagy folyók között telepedtek meg (Frisnyák S. 1992, Padányi V. 1958). Így gazdálkodásuk alapját egészen a 19. századig az ártéri gazdálkodás, elsősorban az állattartás jelentette. (Lásd a táblázat első oszlopát.)

A 19. századi változásokat a gabonakonjunktúra okozta. (Fontos megjegyezni, hogy a gabonakonjunktúra kiváltó oka a természettudományok – orvostudomány, egészségügyi ellátás – fejlődése volt, szemben a későbbi, a népességnövekedés következtében kialakult társadalmi problémák miatt bekövetkezett változásokkal.)

A folyószabályozásokat követően felszabadult nagy földterületek átrendezték az Alföld addigi település- és úthálózat-szerkezetét. A Trianon utáni területvesztés a mezőgazdaság további területhódításához (melioráció, belvizek lecsapolása) vezetett. A természetes állapot újabb zsugorítását a szocialista gazdálkodás központi irányítású nagytáblás rendszere, de méginkább az értékrend („közös tulajdon”) okozta.

1. TÁBLÁZAT
Az Alföld térszerkezeti átalakulásának folyamata
(Process of spatial structural reformation in the Great Plain)

	10-13. század	19. század	20. század (1914-1945)	20. század (1945-1989)	20. század (1989-)
A változás okai	Ember/természet	Természettudomány és technikai fejlődés	Területvesztesség	Társadalomtudomány fejlődése (és hatása)	Gazdasági összeomlás
Társadalmi hatások	Betelepedés	Népességnövekedés	Térszerkezet- átalakulás	Rendszerváltozás 1945	Rendszerváltozás 1990
Következmény	Ártéri gazdálkodás, váltóművelés	Gabonakonjunktúra	Termőföldnövekedés	Értékváltoztatás (tulajdonjog meg- szüntetése) kollekti- vizálás	Értékváltoztatás (tulajdonjog helyre- állítása) privatizáció
Térbeli hatás	Erdőirtás, elmocsara- sítás (15-17. sz.)	Területigény, folyamszabályozások	Belvíz, csatornahá- lózati kialakítása	Nagyfáblás művelés	Kisebb művelési területek
Természet	Elmocsarasodás	Folyókák szabályozása	Természetes terület- csökkenés	Belvizek lecsapolása	Mély területek újraelárasztása (vízárolás)
Humán tér	Szokások, magatartásformák, hosszú távú stratégiák	Településszerkezet- változás	Települések agrárizálódása	Településszállítás (önállóságvesztés, falu és környezet kapcsolat gyengülése	Település határkap- csolat helyreállítása, környezet- és természetvédelem
Hatás iránya	Környezet → település ←	Környezet ↔ település	Település → környezet	Település ↔ környezet	Település → környezet ←
Környezetre gyakorolt hatás	Humán/természet	Természetes területek csökkenése, kör- nyezet degradálás	Egyensúly felbomlása	Környezet degradá- lás, természetes területek csökkenése	Környezetrehabilitá- ció, természetes terü- letek helyreállítása
Településre gyakorolt hatás	Szokások, hagyomá- nyok hosszú távú stratégiák rögzítése	Ósi település és éleformák pákász csikász stb. eltűnése	Magatartásváltozás, centrum függőség növekedés	Kistelepülések elsorvasztása, megszűntetése	Települések társadal- mi, gazdasági szerep- köreinek helyreállítása

A rendszerváltás gazdasági alapon nyugvó, magántulajdonra épülő gazdálkodásának kibontakozása révén lehetőség mutatkozik a terület megőrzésen alapuló, hosszú távon fenntartható gazdaság bevezetésére. (A jó állapotban megőrzött föld hosszú távon gazdaságosabb; a vegyszermentes áru keresletével a világpiac is ez irányba mozdult el.)

Az Alföld mindig is vizek befolyása alatt álló üledékes medence volt, melynek operatív szervezési tengelye a Tisza. Céltalan minden olyan nagyobb léptékű beavatkozás (területfejlesztés, gazdaság, természet- és környezetvédelem, közlekedés, politika stb.), amely ezt a tényt figyelmen kívül hagyja. A Tisza nem egy egyszerű adottság, hanem az Alföld térszervező szimmetrikus tengelye.

Jegyzetek

- ¹ Hybris, hübrisz: a Soltész-Szinyei-féle ógörög–magyar szótár (Sárospatak, 1875) szerint a jelentése: dőlyf, erőszak, bujaság, önhiúság, hetykeség, féktelenség, szemtelenség, arcátlanság, vétek, gaztett, fel-fuvalkodottság... Vagyis századunknak megfelelően egyetlen szóba foglalva – GÖG. A görög mitológia és később a tragédiák egyik legalapvetőbb bűne, amellyel a hősök szembefordulnak a természettel, a társadalommal, vagyis az Istenek által képviselt renddel.

Irodalom

- Andrásfalvy B. (1973) *A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználati a szabályozások előtt*. VIZDOK, Budapest.
- Cholnoki J. (1935) *Hazánk és népünk egy évezreden át*. (A magyarság hajdan és most.) Budapest.
- Frisnyák S. (1992) *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ghimessi L. (1984) *A tájpotenciál* (Táj, víz, ember, energia). Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Györffy GY. (1987) *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–3. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy I. (1922) *Nagykunsági krónika*. Hasonmás kiadás. Karcag, 1984.
- Horváth B. (1992) Zöldfolyosó-rendszer: Új stratégia a természet biodiverzitás megőrzésében. *ÖKO*, II/3–4. sz. 8–11. o.
- Ihlig D. – Károlyi Z. (1973) *A magyar vízgazdálkodás története*. VIZDOK, Budapest.
- Kis L. (1961) *Régi Rétköz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molnár G. (1992) Néhány megjegyzés Szigyártó Zoltán: A fokgazdálkodás és az ármentesítés c. cikkéhez. *ÖKO*, III/1. sz.
- Naihman, R. – Décamps, H. (eds.) *The Ecology and Management of Aquatic-Terrestrial Ecotones – Man and the Biosphere (MAB) Series*. UNESCO, Paris.
- Padányi V. (1958) *Dentu-magyarja*. Buenos Aires.
- Somogyi S. (1988) A magyar honfoglalás földrajzi környezete. *Magyar Tudomány*, 11., 863–869. o.
- Udvardy M. (1983) *Dinamikus állatföldrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest.

INDEPENDENCE LIKE HYBRIS (THE CORRELATION OF MAN AND NATURE IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN)

BENŐ HORVÁTH

Following the regulation of the rivers, the greatest loss was the elimination of the dialogue between settlement and environment. Traditions lost their meanings due to the fundamental change of the environment, and so did rituals, and the century-old social behaviour built on them, and the lifestyles controlling the everyday life of the settlement. The formation of new settlements and the indirect, and increasingly intensive relations between the settlements pulled the smaller communes into the catchment area of a bigger centre (Fig. 2). New needs increased the agricultural production of the settlements. These needs were not those of the local community anymore. They are however, several times bigger than them, so the production stimulated by them has no dialogue with the environment. The feedback mechanism that had meant a continuous control, was over, so the lifestyles built on them lost their meanings, too. Szabó, P. was right when writing half a century ago that by the regulation of the rivers "... the world of Hungarian Atlantis disappeared for ever..." (Szabó, P.).

The fact that organisations of nature- and environmental protection were set up in order to compensate for the situation is of no help. This is because the dialogue will take place here, in the fields. The village will go on having the responsibility of buffering, the decreasing of opposites, the maintenance of the dialogue between nature and urban environment. With growth of independence this role disappeared – the village became urbanised. Its independence is a seeming one, however, since it still lives on its environment. Sooner or later we have to pay the price of this Hybris.

The consequence is the situation our environment shows us. We can't help but admit that the experience of thousands of years, the analysis of ancient civilisations built by myths and rituals deserve more attention. It is not that we should restore this ancient system, but how to take up the dialogue again here and now, using the ancient experiences, by creating the foundations of a new social, technological and moral system, that could serve as the basis of the sustainable development. We should realise (and our ancestors were very much aware of it), that the strategy of the long-term survival of a civilisation is based on ethical grounds.

From this point of view the situation of our country is extremely lucky. There is something in the formation of the world of scattered farms, this typical Great Plain

feature, that, besides the re-formation of the space, lets us see the rudiments of the willingness for this ancient dialogue. No where else in Europe has there ever been such a lasting and harmonic co-existence with Nature as here in Hungary. So the study of its rituals, traditions, and the social structure built on them can be of a great importance for the restoration of the social order of the Great Plain's small settlements, that have lost direction, continuity and an inner value system.

With the exception of economic actors, it is evident now for all social layers that the maintenance of the present lifestyle of our civilisation is a self-destroying process.

Translated by Zoltán Raffay

